

Юрій Сорока

Безгетьмання та останній гетьман України

Вступ

Усім нам добре відомо, що саме XVIII сторіччя стало для гетьманської Української держави тим рубежем, який вона не змогла пережити, майже до останку розчинившись у просторах Російської імперії. Тієї імперії, яка виросла з крихітного Московського князівства, одного з багатьох, що виникли внаслідок руйнування Київської Русі.

Пройшовши за чотири сторіччя довгий шлях до створення Московського царства, яке уклало у 1654 році з Богданом Хмельницьким угоду про військову співпрацю й оборону України від зазіхань Речі Посполитої, Росія на початку 1700-х років відчула, що межі звичайного царства надто малі для її амбіцій. Тепер вона перетворилась на колосальне державне утворення, з яким за територією не могла й не може змагатися жодна з країн світу. І не лише за територією, а й за темпами розбудови імперії, від яких змушені були страждати безліч народів, у тому числі й українці. Особливо протягом саме XVIII сторіччя, тобто в епоху, коли державний

устрій патріархального Московського царства і почав перетворюватися на імперський.

Якщо замислитись, історія Української держави у XVIII сторіччі є чи не найтрагічнішим етапом її розвитку. І хоч кривава борня під час повстань Сулими, Павлюка та Остриниці залишилась у минулому, славна Хмельниччина, сумна Чорна рада і страшна Руїна перетворилися на згадку, історія України продовжувала повнитися трагічними сторінками. Тими, що були ознаменовані зникненням з мапи європейського континенту створеної Хмельницьким держави, скасуванням Гетьманщини та покріпаченням вільного козацького народу російськими самодержцями.

«Україна після бурхливих і трагічних часів Мазепи застигла у майже повній непорушності... Десь на задвірках Європи, між провінційною Польщею і ще більш провінційною Туреччиною... Всі найвизначніші особистості виїхали до Петербурга чи Москви, хтось утік до Парижа... Під лінивим малоросійським сонцем лежали ці землі непорушно, аж доки цивілізаторське око Катерини II не звернуло на них увагу». Саме так сучасні російські публіцисти описують процеси, що відбулись перед 1764 роком, коли російська імператриця, розуміючи, що вже немає жодного сенсу прикривати справжній статус України

дірявим простирадлом ефемерної автономії, просто скасувала гетьманську владу, підпорядковуючи собі українські землі шляхом створення Другої Малоросійської колегії. Та чи насправді все було так занедбано в українській політиці після того, як гетьман Іван Мазепа зробив свою відчайдушну і трагічну спробу вивести Україну з — під панування Російської імперії? Навряд. Хоча б тому, що до нашого часу російські історики за звичкою натякають на тенденції якогось незрозумілого «зрадництва», яким вирізнялися гетьмани України від Богдана Хмельницького до Кирила Розумовського.

Ми не будемо робити спроб довести, що визначення «зрада» є неправильним і нелогічним, коли воно стосується політики володаря незалежної держави щодо іншої держави. Про це писали, і неодноразово. Натомість розглянемо причини, які дозволили Російській імперії менш ніж за сто років зробити те, що за кількасот років не змогла вчинити влада шляхетної Речі Посполитої. Тобто відібрати в українців гетьмана й перетворити горду Гетьманщину на безбарвну Малоросію.

Гетьман мазепа і його спроба спільно з Карлом XII вивести Україну з-під протекторату Москви Наслідки цього для гетьманщини

Напевне, немає в історії України гетьмана, ставлення до якого було б більш суперечливим, аніж ставлення до Івана Мазепи. Навіть у наш час воно варіюється від щирого захоплення і підтримки до різкого неприйняття й ворожості. Звичайно, останні з названих емоцій значною мірою є результатом намагань російської царської, а потім і радянської влади очорнити постать гетьмана, котрий мав сміливість виступити проти московської диктатури, розпочавши з нею відкриту збройну боротьбу. Ці силкування, що їх у Росії почали проводити ще за часів Петра I Романова і продовжують до нашого часу, є справжнім зразком успішної імперської пропаганди. Хоча б тому, що, незважаючи на багаторазову зміну політичних режимів, революції і світові війни, російські пропагандисти вперто продовжували рухатися колись обраним шляхом.

Протягом понад двох сторіч кожного року, у першу неділю Великоднього посту, в усіх церквах Російської імперії з амвона проклинали гетьмана Мазепу, оголошуючи йому анафему. Не відставала

від своїх попередників і радянська пропагандистська машина: ім'я гетьмана згадували виключно з лайливими епітетами, а образ його змальовували темними фарбами. Весь цей час нам подавали лише скупі, тенденційно дібрані або навіть сфальсифіковані факти його життя й діяльності. Навіть у період так званої хрущовської «відлиги», коли були зроблені перші невеличкі спроби встановити історичну справедливість, Іван Мазепа все одно залишався з тавром зрадника. Тривала така несправедливість і протягом наступних десятиріч, спроби очорнити ім'я гетьмана роблять і в наш час. Проте навіть не це цікавить нас у першу чергу. Більш нагальним нам видається розглянути чинники, що зумовили виступ Івана Мазепи, а також події, які відбулися після того, як задумана гетьманом справа зазнала поразки. А разом з тим осмислити, як це відобразилося на подальших процесах втрати Україною автономії та створенні врешті—решт Першої Малоросійської комісії, період діяльності якої відомий нам під назвою Безгетьмання.

Численні таланти, якими Бог щедро наділив гетьмана Івана Мазепу, просто неможливо не відзначити, розповідаючи про його політичну діяльність. Державний діяч і політик найвищого ґатунку, він водночас набув слави одного з найбільш майстерних дипломатів своєї епохи.

Багатоманітна природна обдарованість поєднувалася в особі гетьмана Мазепи з високою освіченістю. Був Мазепа славним полководцем і одночасно поетом, у творах якого чуємо справжні патріотичні мотиви і щире вболівання за долю України. Замолоду майбутній гетьман здобував освіту в Києво — Могиллянській академії, а пізніше — в університеті в Падуї, відвідав безліч європейських країн, володів вісьмома мовами. Відомо також, що обізнаність з історією Івана Мазепи викликала захоплення в державних і військових діячів Європи, з якими йому свого часу довелося спілкуватись. Недарма сам Байрон присвятив українському гетьманові знамениту поему з однойменною назвою. Був Мазепа також відомим знавцем літератури, власником найкращої в Україні бібліотеки з першодруками, старовинними рукописами, раритетними виданнями багатьма мовами.

З огляду на такий стан речей стає зрозуміло, що для такого яскравого політичного лідера, яким був Іван Мазепа, роль царського посіпаки була надто принизливою, щоб він міг погодитися залишити все, як є, й не діяти у напрямку виходу з — під влади Московського царства. А справа ця, зважаючи на те, що за попередні роки Москва майже прибрала до рук Гетьманщину, була зовсім не простою. Тож першим, що мав зробити гетьман

заради своєї великої мети, було розпочати пошук союзників для боротьби з Москвою. Боротьби, яка не обіцяла бути легкою, ще й з огляду на норів і хватку молодого царя Петра I.

Ще 1700 року розпочалася війна Московського царства зі Шведським королівством, яка пізніше отримала назву Північна війна. Не буде перебільшенням сказати, що за своїми наслідками вона стала величезною катастрофою для України, незважаючи на те, що причини, які викликали це збройне протистояння, були дуже далекими від інтересів Гетьманщини. Головним мотивом початку кампанії стало прагнення Росії здобути вихід до берегів Балтійського моря, що цілковито перебували тоді під контролем Швеції. Завдяки дипломатичному таланту Петра I Москва створила для боротьби проти Швеції коаліцію держав, до якої входили, окрім Московського царства, Данія та Польща. У тому ж таки 1700 році датські війська увійшли у Гольштинію, яка була в союзі зі Шведським королівством, а коронне військо Речі Посполитої захопило Ліфляндію і Ригу. Варто зауважити, що українське козацтво під керівництвом гетьмана Івана Мазепи брало безпосередню участь у цих бойових діях. У битвах узяли участь Переяславський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський і Полтавський полки.

Перші місяці військової кампанії були позначені не надто втішним для Петра I перебігом подій, проте вже незабаром росіяни досягли значних успіхів, отримавши під свій контроль значну частину Прибалтики. Незрозумілим для Петра I залишався той факт, що шведський король Карл XII узагалі ніяк не відреагував на дії росіян, натомість зосередивши сили на війні з військами польського короля Августа II Сильного, а також з армією Данії. Але досить скоро все прояснилось. Улітку шведське військо несподівано напало на Данію, змушуючи її вийти з коаліції й укласти мирну угоду. Не знаючи про це, московські війська за наказом царя розпочали облогу шведської фортеці Нарви, що мала для Петра I надзвичайно безрадісні наслідки. У битві, яка відбулася 19 листопада 1700 року, Карл XII вщент розбив війська Петра I, що здійснювали облогу Нарви. Поразка російського війська під Нарвою була для московського царя настільки несподіваною, що вислані ним на допомогу полки українського козацтва навіть не встигли наблизитися до Нарви і прямо з дороги повернули назад, маючи тепер намір зимувати в Україні. Покінчивши так із загрозою зі сходу, Карл XII спрямував усі свої зусилля на боротьбу з польським королем Августом II.

Це дало російському монарху такий необхідний для перепочинку час. Скориставшись

перепочинком, Петро I реформував армію і почав посиленими темпами готуватися до продовження війни. Наприкінці 1701 року московські війська й українські козацькі полки знову виступили на допомогу польському війську. Війна розгорілася з новою силою, а з 1703 року зусилля царя, спрямовані на зміцнення армії, таки далися взнаки — нарешті до Петра I прийшли перші успіхи на театрі бойових дій. Досить швидко він здобув Нотебург і Ніеншанц, де заснував Петропавлівську фортецю. Саме цій фортеці у майбутньому судилося стати новою столицею Російської імперії — містом Санкт — Петербург. За цей час Швеція досягла значних успіхів у Польщі, примушуючи гордовиту Річ Посполиту розділити сумну долю України, що розкололася на дві половини під час Чорної ради 1663 року. Тепер саму Польщу було поділено поміж прихильниками Швеції та її супротивниками: серед польських магнатів почалася паніка, тож у той час, коли одні підтримали короля Августа II, інші перейшли на бік Швеції й обрали в 1704 році на королівський престол Станіслава Лещинського. Москва, а відповідно й залежна від неї Україна на чолі з гетьманом Мазепою підтримали Августа II Сильного.

Слід зауважити, що Північна війна, нічого не даючи Україні, коштувала їй без ліку матеріальних і

моральних сил. Крім того, що в баталіях гинули козаки, задуми Петра I з будівництва все нових і нових фортець важким тягарем лягали на українське селянство. Завдавали шкоди Гетьманщині й постійні експедиції московських військ, які потребували харчів, спорядження і значних коштів. До цього додамо те, що Петро I не вважав за потрібне брати до уваги військовий устрій України, який установився тут на основі вільних козацьких звичаїв: часто українські військові частини мусили діяти під командою московських командирів і воєвод, а не власного гетьмана. Тож можна припустити, що вже тоді у Кремлі виникали думки взагалі скасувати козацькі порядки. Це засвідчують і документи, у яких згадано про бажання Петра I віддати Україну як провінцію під управління князя Меншикова, скасовуючи автономію Гетьманщини. Цілком можливо, лише війна зі Швецією на нетривалий час відсунула такий розвиток подій.

Тим часом аж ніяк не все населення України поділяло симпатії до лівобережного гетьмана Мазепи. Невдовзі на Правобережжі розпочалося повстання козацтва, спрямоване проти влади лояльного до Росії польського короля Августа II Сильного, а разом і проти Москви та її лівобережних поплічників. Очолив повстання фастівський полковник Семен Палій. Одразу ж

після початку заколоту, зв'язаний угодою з Москвою, Мазепа отримав розпорядження придушити повстання і заарештувати Палія. Розгніваний козацьким свавіллям, Петро I навіть не намагався зважити, чим був для Мазепи наказ, який фактично примушував його розпочати розбрат у козацькому таборі.

Того разу Іван Мазепа не зміг виявити непокору царському наказу. Він поквапився виконати все, поки ще не наважуючись протидіяти Москві. Увечері 31 липня 1704 року за особистим наказом гетьмана Мазепи Семен Палій, який з невеликим загonom перебував у таборі козацького війська під Бердичевом, був заарештований. Намагаючись не надто пильно слідкувати за справедливим здійсненням правосуддя, Палія звинуватили у зраді й ув'язнили в Батурині. Гетьманські війська вступили у Фастів, Корсунь і Богуслав, які до цього належали повстанцям. Після такого повороту подій повстання практично завершилося.

Не викликає сумніву, що арешт Палія і народне невдоволення, яке він за собою потягнув, були неvigідні гетьману Мазепі. Але, маючи на меті поєднати Лівобережжя і Правобережжя під своєю булавою, гетьман був вимушений маневрувати серед течій внутрішньої української політики, а також політики зовнішньої — у відносинах між

Москвою і Варшавою він зайняв таку позицію, яка дозволяла б пильнувати, щоб їхній союз не був зараз спрямований проти України.

Після того, як повстання під проводом Палія було придушено, усі найбільші міста Правобережжя, такі як Бар, Біла Церква, Бердичів, опинилися під контролем російських військ, і цар Петро I негайно вирішив продовжити використання гетьманського війська у війні проти Швеції. Улітку 1705 року сорокатисячна козацька армія, очолювана гетьманом Мазепою, вирушила у похід на Галичину, маючи на меті потіснити там військо Карла XII. Козацькі полки дійшли до Львова і навіть до Сандомира. Проте переможна хода козаків на цьому й скінчилась — армія Карла XII, вдруге завдавши поразки військам Августа II Сильного, вирушила походом на Литву, що викликало серед литовської знаті масовий перехід на бік шведського короля. Петро I був змушений виступити на підтримку свого союзника Августа II і вийшов із потужним шістдесятитисячним військом йому на підмогу, віддавши наказ Мазепі приєднатися до нього. Вже в березні 1706 року український гетьман приєднав свої полки до армії Петра I у районі Вільно, після чого розпочалася млява кампанія, яку вели з перемінним успіхом доти, доки Карл XII уклав із союзником російського царя Августом II сепаратний мир, що отримав назву

Альтранштадтського перемир'я. Згідно з умовами цього перемир'я Август II зобов'язувався відмовитись від корони на користь Станіслава Лещинського. Неважко зрозуміти, що позиції Петра I після того, що відбулося в Альтранштадті, значно погіршилися. Тепер Росія, втративши усіх своїх союзників, залишалась наодинці з потужною шведською армією та її королем — головнокомандувачем, котрий мав безліч амбітних планів щодо Прибалтики, Польщі й України. Але, схоже, Петро I поки що не думав опускати рук. Можливо, відчуваючи, що Московське царство знаходиться на підйомі, якого не відчувало дуже багато років, він сміливо продовжував бойові дії.

Але була одна деталь, якій майбутній російський імператор не надав належного значення. Значні успіхи Карла XII у Європі, перехід на його бік більшості польських урядовців і феодалів, а разом з тим втрата почуття міри Петром I у використанні козацького війська, його наступ на вольності підданих українського гетьмана — усе це змушувало Івана Мазепу та його оточення думати про те, як за відповідних обставин не стати розмінною монетою між двома силами, які несли пряму загрозу Україні. Найімовірніше, 1705–1707 роки стали у житті гетьмана Мазепи не тільки зламним у стосунках з російською владою періодом. У цей час гетьман через названі вище

причини розпочав робити спроби переговорів із ворогами Петра I. Він обережно вивчав їхні плани та можливості. І цинічне поводження російської влади змусило його наприкінці 1705 року вже не так дивитися на присутність в Україні російської армії, як під час придушення повстання Семена Палія. «Якого ж нам добра вперед надіятися, коли за наши вірне службы, и хтож бы был такий дурак, як я, чтоб под сее время не преклонился до противной стороны на такие пропозиции, якие Станислав Лещинский до мене прислав?» Як сповіщають історичні джерела, саме такі слова гетьман Мазепа вимовив у колі старшини, якій він довіряв. І скільки б росіяни не твердили про зраду гетьманом інтересів царя, більш правильним було б вважати зрадою бездіяльність гетьмана у час, коли російські вояки буквально грабували Україну, обурюючи козаків своєю поведінкою. І випадки такого грабунку та наруги були, на жаль, не поодинокими. В одній зі своїх історичних розвідок радянський український історик Володимир Голобуцький констатує: під час будівництва Києво — Печерської фортеці, яку споруджували за наказом Олександра Меншикова, росіяни, як говорить у полковницьких скаргах гетьману Мазепі, «козаків палицями б'ють, вуха шпагами відтинають». Крім того, гнівні скарги козацької старшини сповіщають: «козаки, покинувши свої хати, сінокоси і жнива,

мучаться на царській службі від сонячної спеки, а там великоросійські люди грабують їхні хати, розбирають і палять, жінок і дочок гвалтують, коней, худобу і всілякі пожитки забирають, старшину б'ють до смерті».

Мазепа, якому в Україні ще не забули арешт Семена Палія, відчув, що продовжувати лояльну до Москви політику він просто не зможе, не наражаючись у такому разі на відкриту ворожнечу власних підданих. Як пише у праці «Історія Росії» С. Соловйов, прилуцький полковник Дмитро Горленко саме тоді так висловився про Мазепу: «Як ми за душу Хмельницького завжди Бога молимо й ім'я його славимо, що Україну від ярма лядського визволив, так, навпаки, і ми і діти наші у вічні роди душу й кості твої будемо проклинати, якщо нас по смерті своїй у такій неволі залишиш». Збувалося пророковане ще полковниками Хмельницького, котрі відмовились підписати Переяславську угоду, — Московське царство ставало для України тим катом, яким колись була для неї Річ Посполита.

Відомий український літератор, історик і публіцист в еміграції Ілько Борщак у творі «Шведчина й Французька дипломатія» повідомляє, що переговори між Мазепою і Станіславом Лещинським, а через останнього і Карлом XII, розпочалися ще у 1703 році. Гетьман, безумовно, розумів: у час, коли Україна перетвориться на поле

бою між Швецією і Росією, він повинен буде вирішити, з ким бути надалі, принісши цим своїй батьківщині користь, а не подальше розтягнення її багатств іноземними військами. Як відомо, Мазепа активно листувався з тіткою Станіслава Лещинського — княгинею Ганною Дольською, яка представляла інтереси прошведської частини польського магнатства. У другій половині 1706 року Пилип Орлик, майбутній правобережний гетьман, котрий перебував у той час на службі в Івана Мазепи, розшифрував для нього лист, у якому Дольська від імені Станіслава Лещинського просила Мазепу, щоб він «діло наміренне зачинал, надежен будучи скорого собі цілым войском шведским с Волини суккурсу и всіх желаний своих, чого тылько претендовати будет, неотрицателнаго исполнения, обіщая на тое прислать ассекурацію Станислава и гваранцію короля шведского».

До якогось моменту Мазепа все ж не наважувався вступати у відкрите протистояння з Москвою. Але тут відіграла свою роль генеральна старшина війська, яка дедалі активніше натякала гетьману на необхідність порвати з московським царем, уникаючи перспективи перетворити Україну на звичайну російську провінцію. Таким настроям козацтва, безумовно, сприяв царський указ, у якому йшлося про реорганізацію українського козацького війська за зразком слобідських полків. Ці полки вже

не були в прямому підпорядкуванні гетьманської канцелярії, а знаходились під командуванням Посольського приказу у Москві. Звичайно, такий указ не міг не насторожити полковників і старшину. Як пише В. Голобуцький, старшина ця, збираючись на таємні ради у генерального обозного Ломиковського і в миргородського полковника Данила Апостола, активно виступала за протидію подібним указам Петра I.

Слід наголосити, що страх старшини перед новими «колінцями» російської політики щодо України і Війська Запорозького мав цілком реальні підстави. Так, наприклад, відомий випадок, коли у тому ж 1706 році гетьман Мазепа запросив Петра I до себе на бенкет. Серед присутніх на бенкеті був і Олександр Меншиков, на той час один з перших фаворитів російського царя. Як зазначає С. Соловійов, Меншиков, добряче сп'янівши, нахилився до Мазепи і прошепотів йому на вухо так, щоб чули всі, хто був поряд: «Гетьмане, Іване Степановичу, час уже братися за цих ворогів». Натякав він саме на найближчу старшину Мазепи. Гетьман, не знітившись, відповів Меншикову теж на вухо, але пошепки і так само театральню, як говорив Меншиков: «Ні, не час». Але Меншиков не збирався закінчувати розпочату розмову і сказав таке: «Не може бути кращого часу, як зараз, коли тут царська величність з військом. Ворогів не

потрібно боятись і щадити. Ти вірний государеві, але треба на ділі це довести і пам'ять про себе у нащадках залишити, щоб майбутні царі знали про це і ім'я твоє славили, що один такий був вірний гетьман Іван Степанович Мазепа, який таку користь державі Російській зробив». Звичайно, про Україну подібна до Меншикова людина розмови вести не могла, для неї України просто не існувало, була лише провінція його великої батьківщини. Та чи було потрібно таке прославляння держави Російської Мазепі? Як видно з його подальших вчинків, ні. Він обрав для себе інший шлях. Саме тоді, імовірно, Іван Мазепа остаточно вирішив перейти у війні на бік Карла XII і за його допомогою домогтися для України незалежності під верховенством польського короля Лещинського. Як повідомляє у своїй книзі відомий сучасний російський історик Т. Таїрова — Яковлева, точна дата рішення гетьмана невідома, але відомо, що 17 вересня 1707 року Мазепа відкрив свій план генеральному писареві Пилипу Орлику. 16 вересня 1707 року Мазепа одержав від польського короля лист, де «Станіслав просив, щоб Мазепа „навмисну справу починав“, коли шведські війська підійдуть до українських кордонів». Очевидно, що тут ішлося про заздалегідь продуманий і ретельно підготований план. У бесіді з Орликом Мазепа пояснював свої переговори з Лещинським

виключно військовою загрозою. Він сказав, що залишатиметься вірним московському царю до того часу, доки не побачить, «з якою силою Станіслав до кордонів українських прийде і які будуть успіхи шведських військ в Московській державі». Таким чином, можна стверджувати, що вже за рік до переходу на бік Карла XII Мазепа підготував ґрунт для того, щоб у разі «крайньої і останньої нужди» перейти на бік Швеції і, отже, допомогти повалити Московське царство, звільнивши Гетьманщину з — під панування Петра I чужими руками. Цікавий той факт, що під час подальших переговорів з Мазепою Карл XII без жодних вагань погодився у разі перемоги над Москвою подарувати українській Гетьманщині суверенітет і навіть розрахуватися золотом за провізію, фураж та амуніцію, які мали знадобитися шведським воякам під час бойових дій на території України. Достатньо приваблива альтернатива російському війську, яке звикло брати все задарма і не перейматися добрим поведженням на землях, які, в принципі, не були для росіян ворожою територією.

Слід зауважити, що, хоч би як Мазепа намагався приховати свої переговори з королями Швеції і Польщі, досить скоро про них стало відомо царю Петру I. Роздратований непоступливістю гетьмана у деяких особистих справах, генеральний суддя Василь Кочубей, якимось чином дізнавшись

про задум Мазепи, написав у Москву цареві докладний донос на гетьмана, у якому сповіщав про перемовини між ним і Карлом XII.

Але, як не дивно це виглядає, донос генерального судді не досяг своєї мети. Мабуть, Мазепу врятувало те, що від 1688 року він багаторазово ставав об'єктом низки доносів Петру I, у яких ішлося про зраду козацького гетьмана. Цар доносам вірити не хотів, донощиків карали, а довіра государя до гетьмана лише зростала. Тож Петро I не повірив Кочубею і цього разу.

Однак, не вдовольнившись результатом, у січні 1708 року Василь Кочубей вдруге відрядив до Москви свого посланця Петра Янценка (Яковлева) із словесною звісткою про зраду Мазепи. Як згадано в літописі, Яковлев з'явився до близького царю благовіщенського протопопа, який рекомендував його царевичу Олексію Петровичу. Таким чином, Янценко домогся аудієнції в Петра. Та радіти було передчасно: цар визнав новий донос помилковим, доручивши розгляд справи друзям гетьмана Мазепи — Гаврилу Івановичу Головкіну і Петру Павловичу Шафірову. Не дивно, що результатом такого повороту справи для донощиків, у тому числі й для самого Василя Кочубея, стали арешт, тортури і страта.

У цей час Північна війна дійшла до свого вирішального моменту. Бойові дії ставали все більш

масштабними й кровопролитними, а підрозділи задіяних в операціях військ зростали. Але, попри це, сказати напевно, хто ж вийде переможцем кампанії, не міг ніхто. Незважаючи на таку невизначеність, з'явилися обставини, які примусили гетьмана Мазепу швидше покинути свої вагання і відкрито перейти у війні на бік шведського короля.

Справа в тому, що Карл XII, який збирався вирушати походом на Москву, несподівано для Мазепи вирішив вести своє чимале військо через Україну. Нам достеменно не відомі причини, які змусили короля зважитися на такий крок. Найімовірніше, це було зумовлено поразкою шведського генерала Левенгаупта у Білорусії, що значно ослабило сили Карла XII. Можна припустити, що король шукав тепер підтримки у Мазепи і таким вчинком мав на меті прискорити його перехід на свій бік. Але у ставці гетьмана таке рішення Карла XII викликало обурення. Мазепа розумів, що подібний розвиток подій неминуче викликав би і прибуття у Гетьманщину ще більших сил російської армії, і подальший грабунок українських міст та сіл. Як повідомляє С. Соловйов, за свідченням Пилипа Орлика, Іван Мазепа тоді вигукнув: «Який нечистий жене його сюди? Він приведе мені всю московську зграю!»

Петро I, дізнавшись про напрямок руху шведського війська, через Меншикова почав

вимагати від Мазепи більш активних дій із захисту спільних (як він думав) інтересів, на що Мазепа відповідав зволіканнями. Він передавав царю, що не може виступити на з'єднання з ним через хворобу, або повідомляв, що повинен перебувати в Україні для того, аби вберегти запорожців від нового повстання. Мабуть, у ставці Петра I не одразу зрозуміли, що це зволікання є небезпідставним. Однак поступово тиск на Мазепу з боку Меншикова і Петра I посилювався. Вже в жовтні 1708 року Олександр Меншиков, який перебував зі своїм військом за кількасот кілометрів від гетьманської ставки Батурина, став наполягати на особистій зустрічі з Мазепою, вочевидь підозрюючи українського гетьмана у нещирості. Роздумувати далі не було сенсу. Тож 28 жовтня Іван Мазепа відкрив карти й оголосив про свій перехід на бік шведів. А вже 4 листопада з'явився гетьманський універсал, у якому Іван Мазепа урочисто присягав перед вищою українською старшиною. Зауважимо, що текст присяги було офіційно оголошено в молдавському місті Бендери лише після смерті гетьмана Мазепи. У ньому сказано, що задля визволення батьківщини, Війська Запорозького й усього українського народу «від страшного московського ярма неволі, вложеної на наші шиї», щоб «привернути, поправити й поширити поламані й до останнього упадку

доведені закони та свободи», він, гетьман Мазепа, прийняв протекцію шведського короля Карла XII і мав за свій «обов'язок, із своєї синівської любови до цієї отчизни, матки нашої, і з повинности свого гетьманського уряду, проти ворогів москалів, за добро отчизни, в обороні законів і свобод, повстати, усіма способами й засобами боронитися та з'єднаними збройними силами св. королівського маєстату Швеції й Війська Запорозького, не щадячи свого маєтку, здоров'я, життя й останньої краплі крови, воювати з москалями так довго, доки не визволиться наша Малоросійська отчизна й Військо Запорозьке від деспотичного московського ярма, й наші закони та свободи з побільшенням не повернуться до давнього стану».

Неважко уявити, яку реакцію викликало в оточенні Петра I таке рішення гетьмана Мазепи. Це був ефект бомби, що вибухнула. Насамперед про те, що Мазепа перебуває в таборі Карла XII, дізнався Меншиков, який і відрядив гінця з таким шокуючим повідомленням до ставки царя. Немало сучасних істориків дотримуються думки про те, що Петро I після отримання інформації від Меншикова був у стані нервового зриву. А з огляду на його безмежну владу і садистські нахили можна припустити, що царське оточення першим поплатилося за «зраду» українського гетьмана. Про це, до речі, теж згадують історичні джерела.

Однак, до честі московського царя, Романов досить швидко опанував себе і перейшов від тероризування свого оточення до більш плідної роботи. За короткий час він видав цілу низку царських маніфестів, у яких звертався до населення України. Зміст тих маніфестів також легко собі уявити. У них Петро I вдавався до банальної демагогії, твердив про якісь свободи й вільності «малоросіян», якими вони завдячували нікому іншому, як йому, і таке інше. Окрім того, царські грамоти містили заклик до козацької старшини зібратися для виборів нового гетьмана. Петро I не звертав уваги на таку дрібницю, як той факт, що рада козацької старшини ще не позбавила гетьмана Мазепу булави, а отже, обирати нового гетьмана було б юридично неправомірно.

Було з легкої руки царя вжито й інших заходів, спрямованих на опікування тими «свободами і вольностями малоросіян», які він з батьківською турботою проголошував у своїх маніфестах. І першим із таких «гуманних» заходів можемо назвати похід на Батурин, який 2 листопада за наказом царя здійснив корпус Олександра Меншикова. У ході цього виступу були вбиті всі мешканці міста, незалежно від віку і статі. За різними оцінками дослідників, загинуло від 11 до 15 тисяч жителів Батурина. В історію України ці події увійшли під назвою «різанина в Батурині».

Місто разом із православними храмами, за які завжди так уболівала православна Москва, було пограбоване. Коли ж озвірілі солдати закінчили свою криваву справу, Батурин за наказом Меншикова був спалений дотла. З церквами, ясна річ.

Ось що пише про бузувірства російського війська у Батурині історик Микола Маркевич: «Сердюки були частиною вирізані, частиною пов'язані в одну юрбу мотузками. Помстившись за вчорашнє, Меншиков доручив катам стратити їх різноманітними стратами; військо, скрізь і завжди готове до грабунку, розсіялось по домівках обивательських і, не розбираючи невинних від винних, винищило мирних громадян, не пощадив ні жінок, ні дітей. Сама звичайна смерть була живих четвертувати, колесувати і на палю садити, а далі вигадані були нові роди мук, саме уяву в жах приводять».

У найтемніших тонах згадують про батуринські події й інші дослідники. Зокрема, генерал — майор Олександр Рігельман, відомий російський військовий інженер та історик, пише: «Меншиков місто одержав, люди всі мечу віддані, як у фортеці, так і в передмісті, без залишку, не шкодуючи навіть немовлят, не тільки старих».

Сумна доля очікувала не лише на жителів Батурина. «Ласкава» царська політика захочувала

російських урядовців проводити в Україні такі репресії, масштаб яких затьмарив собою навіть каральний рейд Ієремії Вишневецького українськими землями у 1648 році у відповідь на виступ Богдана Хмельницького. До рук царських катів потрапляли як люди з оточення Івана Мазепи, так і ті, хто не мав до гетьмана і його дій жодного стосунку.

Далі були вибори нового гетьмана, які відбулися 6 листопада 1708 року, оголошена московською православною церквою анафема гетьману Мазепі, сумнозвісна Полтавська битва. Однак це віхи життя самого Івана Мазепи. Нас же насамперед цікавлять наслідки відчайдушної спроби гетьмана вивести Україну з — під влади Москви, а також значення цих подій для російського царату в Україні, який запровадив Малоросійську комісію і спричинив тривалий період, що отримав назву Безгетьмання.

Слід зауважити, що події 1708–1709 років тривалий час подавали на наш розгляд саме ті люди, які виступали послідовниками російського імператора і яких аж ніяк не вирізняв справедливий погляд на історію України. В. Голобуцький писав: «Кожен, хто торкався постаті Мазепи, мусив — хотів він цього чи не хотів — називати цього гетьмана зрадником. У протилежному випадку зрадником називали б дослідника». Проте маємо